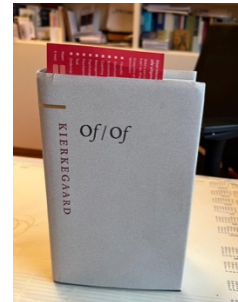

De uittreksels vloeien voort uit persoonlijke nota's over werken die ik de laatste jaren en decennia heb gelezen. Ze bevatten parafrasen, soms samenvattingen. Het zijn geen letterlijke citaten. In die zin zullen, in samenspraak met de uitgever, de haakjes worden verwijderd in de volgende editie. De inhoud blijft wel volledig bewaard.

De belangrijkste passages betreffen werk van Paul Feyerabend en vooral Søren Kierkegaard, twee auteurs die ik in het verleden grondig heb bestudeerd en waarbij ik mijn eigen nota's ten onrechte voor een rechtstreeks citaat heb genomen. Dit kan als volgt worden toegelicht.

Wat *Kierkegaard* betreft, gaat het vooral over twee boeken uit mijn eigen bibliotheek, te weten:

- *Of/Of* (Søren Kierkegaard, *Of/Of*, vertaling en annotatie Jan Marquart Scholtz, uitgeverij Boom, uitgave in de reeks Grote Klassieken, Amsterdam, 2de oplage 2015), en
- *De Herhaling* (Søren Kierkegaard, *De Herhaling. Een proeve van experimenterende psychologie door Constantin Constantius, 1843*, vertaling Annelies van Hees, eindredactie en verklarende noten Karl Verstrynge en Onno Zijlstra, Budel, Uitgeverij DAMON, 2008.)

1. De gedachte uit de passage uit *Of/Of* gaat over een welbepaald stuk van dit zeer lange werk dat op zichzelf ook al omvangrijk is, en terug te vinden is in het tweede deel van het boek dat start op p. 421. Meer bepaald gaat het over *Het evenwicht tussen het esthetische en het ethische in de uitwerking van de persoonlijkheid*, dat loopt van p. 563 tot p. 715. Het is een tekst van ongeveer 150 bladzijden geschreven in de typische stijl van Kierkegaard, met een combinatie van literaire verve en wijdlopiegheid, waarin zijn basisgedachte verspreid voorkomt en na onderbrekingen om andere thema's aan te snijden, enkele tientallen bladzijden later weer opduikt. In die zin verschilt Kierkegaard grondig van zijn tijdgenoot Hegel die veel systematischer te werk ging en echte theorieën construeerde.

De passage uit mijn boek (p. 55) is in zijn geheel niet letterlijk in de tekst te vinden. Vanaf p. 569 wordt de basisgedachte, namelijk het belang van de keuze voor zichzelf die als dusdanig als winst moet worden beschouwd en de mens maakt tot wie hij is, herhaaldelijk en telkens opnieuw in verschillende woorden geformuleerd, onder meer op p. 569, p. 574, p. 575, p. 582, p. 603, p. 613, p. 618, p. 622, p. 623, p. 645, p. 647, p. 649, p. 662, en p. 665. Infra vindt u enkele van die passages terug. Sommige gaan meer over de eerste gedachte, namelijk de winst die in het kiezen zelf besloten ligt. Andere richten zich op het vormen van de persoonlijkheid. Die ligt besloten in de ethische en niet in de esthetische keuze zoals in de (uit het Deens vertaalde) tekst van Kierkegaard zelf uitvoerig wordt uitgewerkt.

p. 569 "Zou je er niet zelf weer jong van worden, zou je niet voelen dat er iets schoons ligt in jong te zijn, maar ook iets hoogst serieus, dat het allerm minst om het even is hoe iemand zijn jeugd gebruikt, dat er een keus voor hem ligt, een werkelijk of/of? Je zou voelen dat waar het op aankomt toch niet zozeer is hoe men zijn geest ontwikkelt als wel dat men zijn persoonlijkheid tot rijping laat komen."

p. 574 "Mocht het daarom gebeuren dat jij, voordat je dit wat meer uitvoerige onderzoek helemaal hebt gelezen, dat je andermaal in briefvorm wordt toegezonden, voelt dat het ogenblik

van de keus daar is, werp dan de rest weg, bekommer je er niet meer om, je hebt niets verloren; maar kies, en je zult zien welk een geldigheid daarin is gelegen, ..."

p. 575 *"Hier zie je opnieuw hoe belangrijk het is dat er gekozen wordt, en dat datgene waar het op aankomt niet zozeer de afweging is als wel de doop van de wil, die deze opneemt in het ethische...."*

p. 582 *"...wanneer maar eenmaal de keus is gesteld (keert al het esthetische terug), en je zult zien dat pas daarmee het bestaan schoon wordt en dat het een mens pas langs die weg kan gelukken zijn ziel te behouden en de hele wereld te winnen, (de wereld te gebruiken zonder haar te misbruiken)."*

p. 603 *"....want niets eindigs, ook al was het de hele wereld, kan de ziel van een mens bevredigen die verlangen naar het eeuwige voelt."*

p. 613 *"Iets anders dan mijzelf kan ik nooit kiezen als het absolute, want kies ik iets anders, dan kies ik dat als een eindigheid en kies het derhalve niet absoluut."*

p. 618 *"Als het namelijk mogelijk is dat ik de hele wereld win en toch schade lijdt aan mijn ziel, (dan moeten er in die uitdrukking 'de hele wereld' ook alle eindigheden liggen in wier bezit ik onmiddellijk als zodanig ben)."*

p. 622 *"Hier wil ik nu deze bespiegelingen afbreken, om te tonen hoe een ethische levensvisie de persoonlijkheid en het leven en de betekenis daarvan beziet."*

p. 623 *"Een dergelijke beschouwing van de persoonlijkheid en haar ontwikkeling zou esthetisch volkomen juist zijn."*

p. 645 *"Maar zich aldus van zichzelf bewust wordend, neemt hij voor dit alles de verantwoordelijkheid op zich. Hij weifelt niet of hij dit of dat er wel zal in begrijpen; want hij weet dat er, als hij het nalaat, iets veel hogers is dat verloren gaat."*

p. 645 *"Maar het feit dat het individu zijn mogelijkheid ziet als zijn taak drukt nu juist zijn soevereiniteit over zichzelf uit, die hij nimmer opgeeft, ook al schept hij anderzijds geen behagen in de hoogst ongeganeerde soevereiniteit die een koning zonder land altijd bezit."*

p. 647 *"Wil een mens ethisch leven, dan is het noodzaak dat hij zich van zichzelf bewust wordt, zo door en door dat geen toevalligheid hem ontgaat."*

p. 649 *"Wie het leven ethisch beschouwt ziet het algemene, en wie ethisch leeft brengt in zijn leven het algemene tot uitdrukking, hij maakt zich tot de algemene mens, niet door zich van zijn concretie te ontdoen, want dan wordt hij tot niets gereduceerd, maar door zich in die concretie te kleden en haar te doordrenken met het algemene."*

2. Het boek *De Herhaling* dat ik in de editie van 2008 heb gebruikt, is een ander soort werk. Het is korter van aard en de editie bevat naast *De Herhaling* ook de *Brief aan Heiberg*. *De Herhaling* schreef Kierkegaard onder de naam Constantin Constantius, en het boek beschrijft uitvoerig zijn terugkeer naar Berlijn. Op p. 9 stelt hij zich al de vraag of een herhaling mogelijk is en welke betekenis die heeft, wat twee verschillende vragen zijn. De twee belangrijkste plekken die Kierkegaard in dat verband beschrijft, betreffen de kamer waar hij verbleef en het Königsstädter Theater waar onder andere *Der Talisman* werd opgevoerd. De stukken over de kamer komen in het boek op verschillende plaatsen voor, onder meer op p. 27, p. 28, p. 29, maar ook later, bijvoorbeeld op p. 45. In het eerste citaat komt het materiële van de kamer goed tot uiting. De auteur beschrijft hoe hij van zijn stuk werd gebracht door de herhaling die er geen was (p. 29), en stelt vast dat de herhaling geen echte herhaling was, waardoor zijn thuis *unheimlich* was geworden.

Dat leidt tot de tweede gedachte die met het tweede citaat verband houdt. Zo schrijft de auteur onder meer op p. 45: “Toen zich dat enige tijd had herhaald, werd ik (...) de herhaling zo beu dat ik besloot om weer naar huis te gaan. Mijn ontdekking had niets te betekenen maar was toch merkwaardig, want ik had ontdekt dat de herhaling helemaal niet bestond, en daar had ik me van vergewist door het op alle manieren herhaald te krijgen.”

Daarbij heeft Walter Lowrie, die als vertaler en editor van de Engelse versie van 1941, (https://archive.org/stream/in.ernet.dli.2015.128273/2015.128273.Repetition_djvu.txt), de introductie verzorgde, zeer duidelijk de link gelegd tussen de herhaling en het concept vrijheid: “The concept Repitition, when it is employed in the sphere of individual freedom, has a history, in the fact that freedom passes through several stages to attain itself. Freedom first is defined as pleasure or in pleasure. What it now fears is repetition, because it is as if repetition possessed a magic power to hold freedom captive when once it had contrived to get it under its influence.”

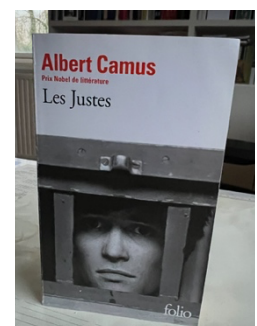
- Vervolgens is er *Against Method* van Paul Feyerabend.
3. De primaire bron is Paul Feyerabend, *Against Method*, Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge, Londen, New Left Books, 1975. De derde Engelstalige editie uit 1993 heb ik online geraadpleegd: https://monoskop.org/images/7/7e/Feyerabend_Paul_Against_Method.pdf

De passage die ik aanhaal is weerom een parafrase van ideeën die hij meerdere keren formuleerde, zowel in *Against Method* zelf als in tal van lezingen en mediaoptredens - Feyerabend was op zijn hoogtepunt een ware ster- over de jaren heen. Twee jaar geleden werd nog extra aandacht aan hem besteed naar aanleiding van zijn honderdste geboortedag. Toen waren er diverse televisieprogramma's over hem. Naast de fameuze (en soms verkeerd begrepen) uitspraak *anything goes* waarin Feyerabend op een (iets te) karikaturale manier de wetenschappelijke methode op de korrel neemt, behoort de religieuze metafoor tot de belangrijkste elementen van het boek *Against Method*. De drie belangrijkste gedachten daarbij zijn de nieuwe dogma's, de priesters om die te bewaken, en uitsluiting van wie de regels niet volgt. Die gedachte wordt onder meer vertolkt op p. 160 (online versie), p. 163, p. 250, en elders, wanneer het bijvoorbeeld over Galilei gaat.

Ook vakmatig heb ik de vergelijking die Feyerabend maakt, zowel in *Against Method* als in zijn lezingen en andere optredens, tussen religieuze en wetenschappelijke pretenties herhaaldelijk gebruikt. Feyerabend heeft immers niets tegen godsdienst of wetenschap, wel tegen de manier waarop ze worden geïnstrumentaliseerd, zoals onder meer blijkt uit een gesprek dat hij kort voor zijn dood had met Rüdiger Safranski in Rome (1993). Dit gesprek is op YouTube te vinden, evenals enkele andere van en over hem. De beschikbare lijst is uiteraard niet exhaustief.

- Albert Camus
4. Wat Albert Camus betreft, dacht ik dat het citaat letterlijk van hem kwam, wat niet zo blijkt te zijn. Tegelijk weerspiegelt mijn omschrijving helemaal de geest van het werk van Camus, zoals die onder meer in zijn toneelstuk *Les Justes* (voor het eerst opgevoerd in 1949) tot uiting komt (Albert Camus, *Les Justes*, Parijs, Gallimard, 2021).

Camus kiest duidelijk niet voor de abstracte regels, maar voor de concrete mens van wie hij ook de onvolmaaktheid aanvaardt. *La justice absolue* bekritiseert hij verder nadrukkelijk in andere werken zoals *L'homme révolté* waarin hij in de editie van 1951 (Parijs, Gallimard) de spanning schetst tussen *la justice absolue* en de vrijheid. Bijvoorbeeld op p. 298 en p. 302 (online versie: <https://www.anthropomada.com/bibliotheque/CAMUS-Lhomme-revolte.pdf>) komt dit goed tot uiting:

p. 298: “**La justice absolue** passe par la suppression de toute contradiction : elle détruit la liberté.”

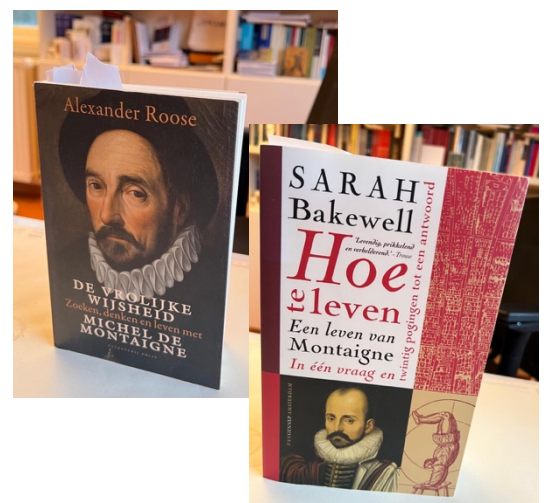
p. 302: “**La justice absolue** nie la liberté. Pour être fécondes, les deux notions doivent trouver, l'une dans l'autre, leur limite. Aucun homme n'estime sa condition libre, si elle n'est pas juste en même temps, ni juste si elle ne se trouve pas libre. La liberté, précisément, ne peut s'imaginer sans le pouvoir de dire en clair le juste et l'injuste, de revendiquer l'être entier au nom d'une parcelle d'être qui se refuse à mourir. Il y a une justice, enfin, quoique bien différente, à restaurer la liberté, seule valeur impérissable de l'histoire. Le hommes ne sont jamais bien morts que pour la liberté: ils ne croyaient pas alors mourir tout à fait”.

- Montaigne

5. Wat Montaigne betreft: ik vermeld hem in één zin die niet letterlijk is, maar de gedachte van Montaigne perfect verwoordt. Ik verwijs hier naar de editie *Les Essais en français moderne*, Parijs, Gallimard, 2009, een boek dat ik ook zelf heb.

Montaigne is een schrijver van de zestiende eeuw. Zijn schrijfstijl is zeer persoonlijk, een soort van *discours intérieur*, over zeer uiteenlopende onderwerpen. Onder andere in livre II, chapitre XV behandelt hij (p. 745 en volgende) de nieuwsgierigheid in een hoofdstuk getiteld *Que notre désir est accru par la difficulté*, wat kan worden beschouwd als een ode aan de nieuwsgierigheid. Die maakt het leven waardevol. “*La difficulté donne du prix aux choses*”. Veel andere passages wijzen in dezelfde richting. Bijvoorbeeld livre I, chapitre XXVI, *Sur l'éducation des Enfants*. Zie bijvoorbeeld p. 184: “*Je voudrais que le précepteur [...] commençât à la mettre sur la piste, en lui faisant goûter les choses, les choisir et les discerner d'elle-même, en lui ouvrant quelquefois le chemin, quelquefois en le faisant ouvrir*”. Ook in Livre II, chapitre XVII, *Sur la Présomption* (p. 800) wordt dit goed beschreven: “*Cette capacité de trier le vrai, si relative qu'elle soit en moi, et cette libre tendance à ne pas assujettir aisément ma croyance, je les dois principalement à moi-même: les plus solides idées que j'aie, et les plus générales, sont nées, en effect, avec moi. Elles sont naturelles et entièrement les miennes.*”

Uiteraard werd ik ook geïnspireerd door boeken over Montaigne uit mijn bibliotheek, onder meer door Alexander Roose, *De vrolijke wijsheid: zoeken, denken en leven met Michel de Montaigne*, Kalmthout, Polis, 2017, tweede druk. Alsook: Sarah Bakewell, *Hoe te leven met Montaigne*, Amsterdam, Van Gennep, 2012, tweede druk, vertaling uit het Engels.

- Leo Vroman
6. Het laatste citaat is dat van **Leo Vroman**, die ik al lees en ken sinds mijn jeugd. Hier vertrouwde ik te veel op mijn geheugen en dat was fout. Het citaat zal worden aangepast. Net zoals de verwarring tussen Updike en Osborne, die ik al eerder had gevonden.
- Verder had u een vraag over drie boeken in de literatuurlijst.
7. De literatuurlijst is geen bibliografie, maar een informatieve literatuurlijst die werd opgesteld ten behoeve van de lezers die op bepaalde thema's verder willen ingaan. Niet alle boeken komen rechtstreeks in mijn essay voor. Dat geldt onder andere voor *Vleugelman*, de biografie van Gé Vaartjes over Godfried Bomans (2025).

Van de drie boeken van **Kierkegaard** die u vermeldt, gebruikte ik er twee uit mijn eigen bibliotheek intensief, namelijk *Of/of* en *De Herhaling*. De exacte bibliografische verwijzingen van deze werken werden boven al vermeld.

Wat het derde boek betreft (*Afsluitend onwetenschappelijk naschrift...*): dat bestaat zowel in een Nederlandse als een Engelse versie in de bibliotheken van de KU Leuven. Zelf consulteerde ik destijds de Engelse versie.

- https://kuleuven.limo.libis.be/discovery/fulldisplay?docid=alma9992679009701488&context=L&vid=32KUL_KUL:KULeuven&lang=en&search_scope=All_Content&adaptor=Local%20Search%20Engine&tab=all_content_tab&query=any,contains,Søren%20KIERKEGAARD%20Afsluitend%20onwetenschappelijk%20naschrift&offset=0
- https://kuleuven.limo.libis.be/discovery/fulldisplay?docid=alma9914008110101488&context=L&vid=32KUL_KUL:KULeuven&lang=en&search_scope=All_Content&adaptor=Local%20Search%20Engine&tab=all_content_tab&query=any,contains,Concluding%20Unscientific%20Postscript%20to%20Philosophical%20Fragment&offset=0

Ik hoop u hiermee enig zicht te bieden op de bronnen die mij zeer boeien, die mij hebben geïnspireerd en waarover ik hoofdzakelijk zelf beschik. Enkele raadpleegde ik in Leuven of online. Ik probeerde in 'dichterlijke vrijheid' in mijn (per definitie niet wetenschappelijk, maar juist heel persoonlijk) essay hun ideeën zo compact en begrijpelijk mogelijk weer te geven om de leesbaarheid te vergroten. Als u verdere vragen heeft, hoor ik het graag.

Met vriendelijke groet,
Rik Torfs